

BREDA

UITENDIJKS SLANGWIJK

Inventariserend Veldonderzoek door middel van proefsleuven

BAAC rapport 06.391

November 2007

Archeologische rapporten Breda 47

BREDA

UITENDIJKS SLANGWIJK

Inventariserend Veldonderzoek door middel van proefsleuven

BAAC rapport 06.391

November 2007

Archeologische Rapporten Breda 47

Status

definitief

Auteur(s)

drs. J. Habraken

Colofon

ISSN: 1873-9350

Redactie:	drs. J.F. van der Weerden
Tekst:	drs. J. Habraken
Veldwerk:	drs. J.F. van der Weerden
	drs. J. Habraken
	J. Harmanus
	J. Verhagen (kraan Fa. van Dooren)
Vondstdeterminatie:	drs. S.A.L. Peters
Tekeningen:	L. van Diepen
	drs. J. Habraken

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van het Waterschap Brabantse Delta en/of BAAC bv te 's-Hertogenbosch.

BAAC bv

onderzoeks- en adviesbureau voor Bouwhistorie, Archeologie, Architectuur- en Cultuurhistorie

Graaf van Solmsweg 103
5222 BS 's-Hertogenbosch
Tel.: (073) 61 36 219
Fax: (073) 61 49 877
E-mail: denbosch@baac.nl

Postbus 2015
7420 AA Deventer
Tel.: (0570) 67 00 55
Fax: (0570) 618 430
E-mail: deventer@baac.nl

Inhoud

1	Inleiding	5
1.1	Administratieve gegevens	6
1.2	Ligging en aard van het terrein	7
2	Landschappelijke context	9
3	Historische achtergronden	11
3.1	Strijd tegen het water	11
3.2	Beleg van Breda	12
4	Archeologische gegevens	13
5	Doelstelling	15
6	Werkwijze	17
7	Resultaten	19
7.1	Stratigrafie	19
7.2	Sporen	19
7.3	Vondsten	21
8	Analyse en conclusie	23
8.1	Sporen en vondsten	23
8.2	Geschiedenis van het schansje	24
9	Waardering en aanbeveling	27
10	Literatuur	31
	Bijlage: Verklarende woordenlijst	33

1 Inleiding

Op 7 en 8 december 2006 heeft BAAC bv, in samenwerking met het Bureau Cultureel Erfgoed van de gemeente Breda, in opdracht van het Waterschap Brabantse Delta een Inventariserend Veldonderzoek door middel van proefsleuven (IVO-P) uitgevoerd. Het onderzoek vond plaats in het plangebied Vierde Bergboezem, locatie Buitendijks Slangwijk te Breda. De aanleiding voor het archeologisch onderzoek vormt de aanleg van een meander van de Mark en het afgraven van de bovengrond voor waterberging en natuurontwikkeling in het gebied. In dit kader wordt een ontgrondingsaanvraag voorbereid. De geplande ontgrondingsactiviteiten hebben als gevolg dat in de bodem aanwezige archeologische resten verstoord zullen worden.¹

Uit het archeologisch bureauonderzoek is gebleken dat het plangebied een hoge verwachting heeft op het voorkomen van archeologische vindplaatsen. Zo wordt in het gebied Buitendijks Slangwijk de middeleeuwse meander van de Mark uitgegraven en de naastliggende akkers en graslanden afgegraven. In het huidige plan zal in het gebied Buitendijks Slangwijk ook het grasperceel waar ooit een 17de of 18de eeuwse schansje lag en de nog deels zichtbare resten van het 16de eeuwse dijkje 'Buitendijks Slangwijk', worden afgegraven. Op deze onderzoekslocatie is vanwege de hoge archeologische verwachting en de mate van verstoring, door het bevoegd gezag besloten tot een inventariserend archeologisch veldonderzoek in de vorm van proefsleuven.²

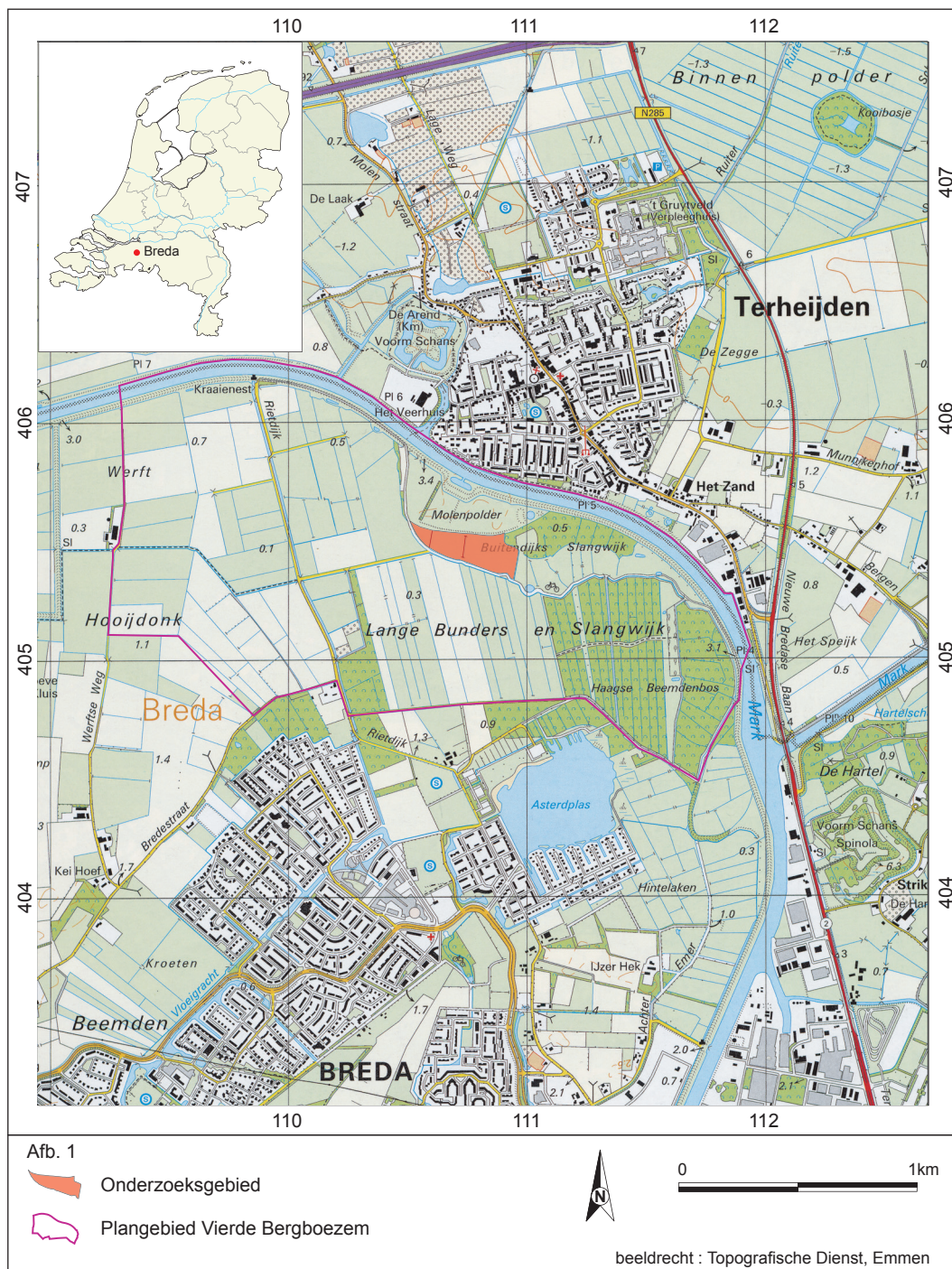
1 Berkvens, R., 2006: *Programma van Eisen*.
2 Idem.

1.1 Administratieve gegevens

Provincie	Noord-Brabant
Gemeente	Breda
Plaats	Breda
Toponiem	Buitendijks Slangwijk
Projectnaam	Buitendijks Slangwijk
Gemeente code	BR-137-06
BAAC projectnummer	06.391
Centrum coördinaten	X 110.672, Y 405.482
Kaartblad	44D
Oppervlakte onderzoeksgebied	Ca. 10.000 m ²
CIS code	19995
Opdrachtgever	Waterschap Brabantse Delta Postbus 5520 4801 DZ, Breda
Contactpersoon	Dhr. Ir. H. Blaas 076-564 1011 E-mail : h.blaas@brabantsedelta.nl
Opsteller PvE	drs. R. Berkvens, projectcoördinator archeologie Bureau Cultureel Erfgoed, Vakdirectie cultuur Claudius Prinsenlaan 10 Postbus 3920 4800 DX, Breda Tel. 076-5299345 E-mail : h.berkvens@breda.nl
Bevoegd gezag	Provincie Noord-Brabant
Namens bevoegd gezag	drs. J.P.C.A. Hendriks Hoofd Bureau Cultureel Erfgoed, Vakdirectie Cultuur OntwikkelingsDienst Breda Postbus 3920 4800 DX Breda Tel: 076-529 9047 E-mail: jpca.hendriks@breda.nl
Beheer en plaats van vondsten en documentatie	Depot Bureau Cultureel Erfgoed van de gemeente Breda
Complextype	Schans
Datering	Nieuwe Tijd

1.2 Ligging en aard van het terrein

De onderzoekslocatie is gelegen in het plangebied Vierde Bergboezem en betreft het westdeel van de polder Buitendijks Slangwijk (afb. 1). De polder is in gebruik als weide en akkerland. Binnen de onderzoekslocatie is één vloeigracht en één verkavelingsloot aanwezig. Het terrein wordt in het noorden begrensd door de Molenpolder, in het zuiden door de Kronkeldijk langs de Haagse Beemden en aan de oostzijde door een verkavelingsloot. Het onderzoeksgebied heeft een oppervlakte van circa 10.000m², waarvan ongeveer 400m² ofwel 4 procent door middel van een proefsleuf is onderzocht.

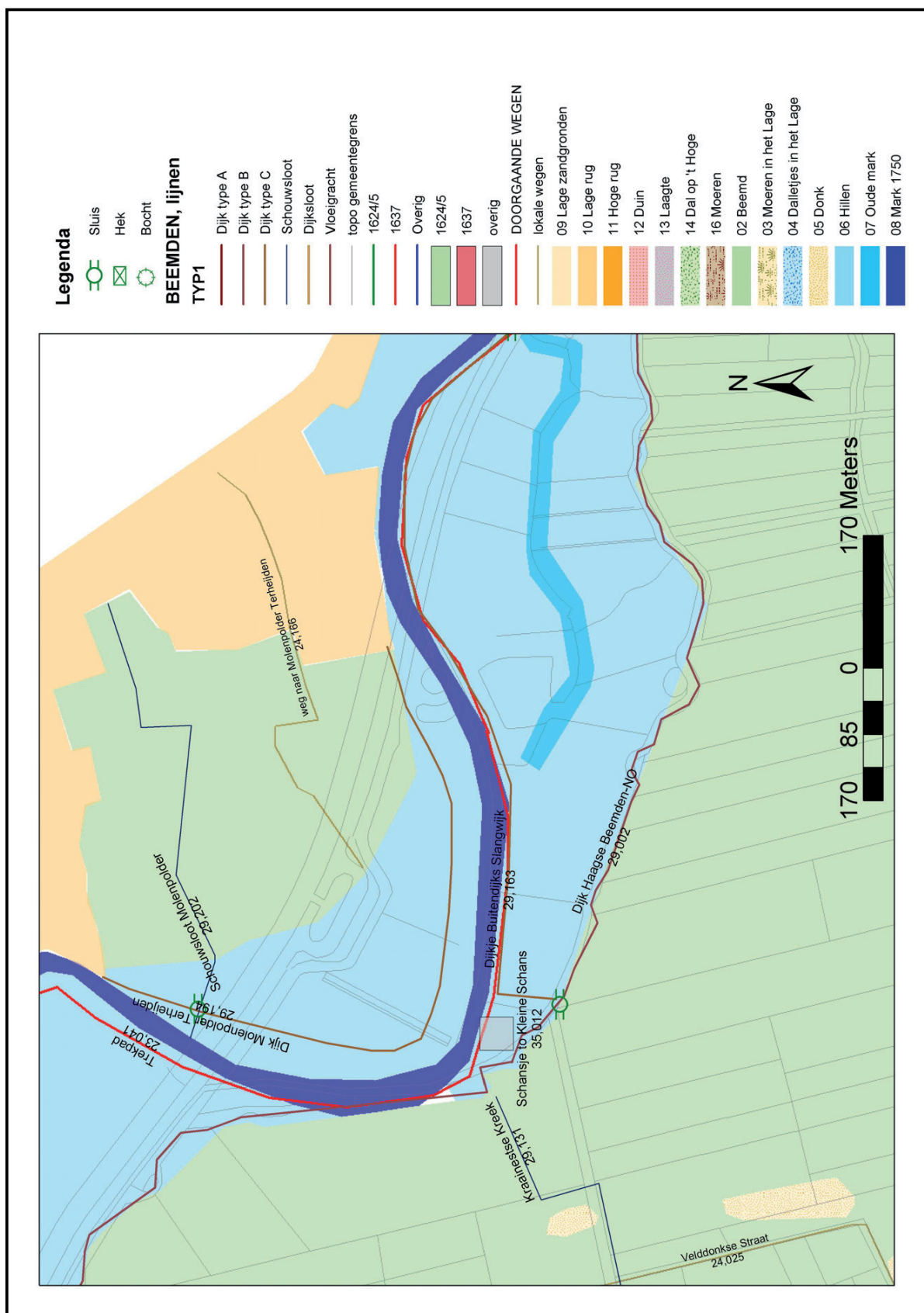
Afb. 1. Ligging van het plan- en onderzoeksgebied.

2 Landschappelijke context³

In het begin van het Pleistoceen zijn in het onderzoeksgebied door de Rijn en de Maas grove sedimenten afgezet die gerekend worden tot de Formatie van Tegelen. Deze afzettingen komen voor op een diepte van ca. 10 tot 20 meter. Deze afzettingen zijn in het Vroeg-Pleistoceen afgedekt door klei en zand behorend tot de Formatie van Kedichem. De Formaties van Tegelen en Kedichem zijn grotendeels geërodeerd. Hierdoor is het zogenaamde Dal van Breda ontstaan. Het dal zelf is deels opgevuld geraakt met grindige afzettingen uit de Rijn en de Maas, welke gerekend worden tot de Formatie van Sterksel. Tijdens het Laat-Pleistoceen (Weichselien) werd het Dal van Breda verder opgevuld met dekzanden die tot de Formatie van Twente worden gerekend. Dit dekzand werd op verschillende plaatsen tot ruggen opgestoven. In het Subboreaal (ca. 5000-3000 jaar voor Chr.) ontstaat door regressie van de zee in laag Nederland het Hollandveen. De zuidelijke rand van het Hollandveen liep slingerend door het gebied van de gemeente Breda. Het veen eindigt waar de Pleistocene zandondergrond hoger dan 0,5 tot 1,0 m + NAP ligt en is deels afgedekt met een kleilaag die grotendeels afgezet is tussen het midden van de veertiende en het midden van de zestiende eeuw. Het veengebied in het noordwesten van Breda, was al sinds de Middeleeuwen in gebruik als beemdengebied en beslaat het noorden van de wijk Haagse Beemden en een zone langs de Mark tot in Breda en Boeimeer.

In het plangebied Vierde Bergboezem kunnen we vier streken of polders onderscheiden, namelijk Hooidonk en Kraaiennest, Lange Bunders en Slangwijk, Molenpolder en Buitendijks Slangwijk (waarin het onderzoeksgebied is gelegen). Deze polders bestaan geomorfologisch uit dekzand met veen en afzettingen (2M14). De bodem bestaat uit klei over veen of moerig materiaal op zand. Waarschijnlijk was er tot in de late 14de eeuw Hollandveen aan de oppervlakte te vinden. Vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw breekt er een overstromingsperiode aan; de rivier de Mark komt onder invloed van de getijdenwerking van de zee en wordt breder en actiever. In deze periode wordt het veen afgedekt met een kleipakket.

Pas vanaf het begin van de zestiende eeuw is de Mark, door aanslibbing aan de oevers, opslibbing van oude oevers en de vorming van opwassen bij de buigpunten van de meanders, weer gaan verlanden. Heel deze verzameling van sterk opgeslibde gronden of zelfs geheel nieuwe gronden heet in de volksmond vanouds "De Hillen". Ook de onderzoekslocatie valt hieronder (afb. 2). Deze hillen hebben het karakter van oeverwallen gekregen: ze reiken tot 1,5 m + NAP, waar het achterliggende land vaak maar enkele decimeters boven NAP ligt. Zo namen de hillen de functie deels van de dijkes over, die dan ook verwaarloosd werden. De hillen zijn vrij dikke getijdenafzettingen, die deels bestaan uit klei op veen op zand (drechtaaggrond), en langs de rivier ook klei op zand. Het kleidek dateert in het onderzoeksgebied voornamelijk uit de periode 1400 tot 1540. Op enkele plaatsen bleven in het hillingebied nog restgeulen of langgerekte laagten over van de oude rivier de Mark zoals die vóór de overstromingsperiode liep. Juist ten noorden van de stad lijken enkele getijdegeulen of andere vlechtende lopen aanwezig geweest zijn, waarvan de juiste aard en ouderdom niet duidelijk is. In de noordoosthoek van de onderzoekslocatie is nog een deel van de middeleeuwse meander van de Mark aanwezig.

Afb. 2. Landschap en landschapsrelicten. Uit: Leenders 2006.

3 Historische achtergronden⁴

3.1 Strijd tegen het water

Het gedeelte van het Hollandveen dat tussen de rand van de hoge gronden en de rivier de Mark lag, was het natuurlijke uitloopgebied van de boeren die op het zand woonden. Zij gebruikten de veengronden in de lente vooral als hooiland en in de zomer, wanneer de bodem wat opgedroogd en steviger was, als weidegrond. De aldus gebruikte gronden werden “beemd” genoemd. De rivier de Mark was de natuurlijke achtergrens van die beemden. Vanaf de hoge gronden liepen tal van wegen de beemden in om daar te vertakken en vervolgens dood te lopen. Zo’n 400 meter ten zuiden van de onderzoekslocatie loopt zo’n beemdweg. Het is de, in oorsprong waarschijnlijk middeleeuwse, Velddonkse Straat (afb. 2). De Beemden waren vanouds onbewoond, maar in de hooitijd verbleven de hooiers er in tijdelijke “keten” of “huiskens” die op vaste plaatsen werden opgesteld. Daarvoor koos men wat hogere plekken aan een toegangsweg naar de beemden. In de weideperiode waren en zijn die toegangswegen met hekken afgesloten

In de winter waren de beemden erg nat. Ze stonden dan deels onder water, maar ook in de zomer konden de beemden onder water komen te staan. Het water kwam dan vanaf de hogere gronden op de beemden af en kon niet snel genoeg geloosd worden. De waterstaat van de beemden werd beheerd door een groot aantal polderbestuurtjes. Dat hield tot ver in de twintigste eeuw niet veel meer in dan toezicht op het schoonhouden van de voornaamste sloten en het onderhoud van een stukje dijk en de daarin gelegen uitwateringssluisjes. Deze “polders” werden in de regel van elkaar gescheiden door een gemeenschappelijke sloot.

De verkaveling van de beemden is wisselend van karakter en dateert al vanuit de Middeleeuwen.

Vanaf ca. 1250 begon vanuit Zeeland de zee geleidelijk westelijk Noord-Brabant binnen te dringen. Dit was het gevolg van de ontwikkeling van de Zeeuwse zeearmen in de voorgaande eeuwen en van de landvernieling door de vergraving van het veen omwille van de turf- en zoutwinning. De invloed van de zee bereikte het gebied van de huidige gemeente Breda in de tweede helft van de veertiende eeuw. Doordat de Mark onder invloed van de getijdenwerking van de zee kwam, werden de lager gelegen delen steeds vaker geteisterd door overstromingen. In eerste instantie heeft men tussen vooruitspringende punten van de hoger gelegen dekzandgronden dijkjes opgeworpen. Vooral vanaf 1400 werden die dijkjes geteisterd door hoogwater op de Mark. Zo kon het gebeuren dat het gebied ten noorden van de Haagse Beemden, in 1421 zwaar getroffen werd door de St. Elizabethsvloed. De dijkjes werden echter steeds weer hersteld door boeren die op de hogere dekzandgronden woonden (de zogenaamde hoge gronden) en het land in gebruik hadden als beemd. Het onderzoeksgebied wordt aan de zuidkant begrensd door zo’n dijkje; de Kronkeldijk langs de Haagse Beemden uit ca. 1375. Door de aanleg van deze dijk kwam het onderzoeksgebied buitendijks te liggen en zal tijdelijk niet meer in gebruik geweest zijn.

In de zestiende eeuw werd in verband met de verlanding van de Mark een begin gemaakt met herdijkingen en inpoldering van het drooggevalen land. In 1507 werd

de polder Zwartenberg bedijkt en in 1538 de Grote Zonzeelse Polder. Daardoor werd de situatie voor de Haagse Beemden en de Vuchtpolder rustiger. Dichter bij de Mark werden nieuwe dijken aangelegd die amper of niet meer doorbraken. Het dijkje Buitendijks Slangwijk ten noorden van de onderzoekslocatie is een voorbeeld van zo'n herdiijkingsdijkje. Het dijkje is vermoedelijk in oorsprong het trekpad dat er al voor 1596 lag. Het onderzoeksgebied lag nu dus binnendijks en kon weer in cultuur worden gebracht. De vloeigracht en de verkavelingsloot binnen het onderzoeksgebied zullen dus na de herdiiking zijn aangelegd.

De eerste bochtafsnijdingen werden in de 17de eeuw bij het kasteel van Breda gerealiseerd. In 1760 vonden verdere bochtafsnijdingen in de Mark plaats. Het betrof een kleine bocht nabij de Zoete Inval bij de suikerfabriek en een grote dubbele bocht ten westen en noorden van de Terheijdense Brug, nabij de onderzoekslocatie. Door groot-schalige kanalisering verkreeg de Mark in de twintigste eeuw zijn huidige loop. De huidige dijken stammen uit de jaren 60 en 70 van de twintigste eeuw.

3.2 Beleg van Breda

In de Tachtigjarige Oorlog wisselde Breda vijf maal van bezetter. In 1624/5 en 1637 ging dat met omvangrijke en langdurige belegeringen gepaard, die heel de streek rond Breda op zijn kop zetten. Rond de stad werd een buitenomsingelingswal gelegd, met daarop een aantal grote en kleine kampen. Binnen deze wal lagen nog wallen (binnenwallen). Bovendien werden de wegen vaak op eenvoudige wijze versterkt. In heel het gebied wemelde het van grotere en kleinere schansjes en het geheel was voortdurend in ontwikkeling naarmate het beleg vorderde. Uit het cultuurhistorisch onderzoek door de heer Leenders⁵ blijkt dat in het gebied rondom Breda verschillende verdedigingslinies en kampementen uit de Tachtigjarige Oorlog lagen, welke zijn opgeworpen in 1624/25 en 1637, waarbij bedacht moet worden dat het kaartmateriaal niet overal exacte lokalisatie toelaat. Sporen van de linies zijn in de bodem redelijk goed bewaard gebleven, zoals blijkt uit archeologisch onderzoek van de afgelopen jaren in Breda.

Het gebied ten noorden van Breda is opvallend rijk aan relictten uit de Tachtigjarige Oorlog. Het gaat om verdedigingslinies en kampementen van de Spanjaarden uit 1624/25 en de Staatse troepen uit 1637. Los van de linies werden de rivieren steeds beschermd met schanswerken, zoals de Grote- en Kleine Schans bij Terheijden uit 1624/25. Tegenover de Grote- en Kleine schans, aan de linkeroever van de Mark, waren kleinere schansjes aangelegd. Deze schansjes stonden door middel van een (ponton)brug in verbinding met hun "grotere broers" aan de overzijde. Het schansje in het onderzoeksgebied ligt tussen beide schansjes in. De heer Leenders noemt het schansje binnen de onderzoekslocatie echter het "schansje tegenover de Kleine Schans"⁶, waardoor een spraakverwarring zou kunnen ontstaan. De datering van het schansje in het onderzoeksgebied is niet zeker. Waarschijnlijk heeft het te maken met de belegeringen in de 17de eeuw, maar een aanleg rond 1700 is ook goed mogelijk.

5 Leenders, K..A.H.W., 2006.

6 Idem.

4 Archeologische gegevens

Uit het plangebied Vierde Bergboezem, waarin de onderzoekslocatie is gelegen, zijn twee archeologische vindplaatsen bekend. In het zuiden is op een akker een losse vuurstenen artefact uit de Steentijd gevonden. In het beemdgebied Kraaiennest ligt een terrein van hoge archeologische waarde (monumentnummer 4878, bron: Archeologische Monumentenkaart Nederland). Het gaat hier om een kunstmatige hoogte, waar echter geen vondsten van bekend zijn. Het poldergebied heeft, met uitzondering van de zandkoppen en het schansje, een lage archeologische verwachtingswaarde. Het laaggelegen poldergebied zal echter in de prehistorie een goed jachtgebied zijn geweest. Deze locaties boden een goede uitvalsbasis voor de jagers/verzamelaars uit die tijd. De duinen en dekzandopduikingen zullen in die periode dan ook geliefde vestigingslocaties zijn geweest.

Uit het onderzoeksgebied zelf zijn geen archeologische vondsten bekend. Er zullen echter ongetwijfeld nog sporen van de (ontstaans)geschiedenis van het gebied aanwezig zijn. Men denke hierbij met name aan de, deels nog zichtbare, infrastructuur van wegen, dijken en verkavelingsloten uit de Middeleeuwen en Nieuwe Tijd. Van het 17de of 18de eeuwse schansje kunnen sporen van grachten, wallichamen, greppels en (afval)kuilen e.d. worden aangetroffen. Ook de middeleeuwse geul van de Mark zou kunnen worden aangesneden.

5 Doelstelling

Het inventariserend archeologisch onderzoek heeft tot doel inzicht te geven in de aanwezige resten alsmede de inhoudelijke en fysieke kwaliteit van de aanwezige sporen op de betreffende locatie (aard, ouderdom, omvang, gaafheid, conservering).

Het archeologisch onderzoek is voornamelijk gericht op de ontwikkeling van de rivier de Mark met zijn overstromingen, veranderende loop en de daaraan gekoppelde infrastructuur uit de Late Middeleeuwen en Nieuwe Tijd, waaronder dijken en wegen. Daarnaast is het onderzoek gericht op het schansje dat mogelijk hoort bij het Beleg van Breda in de 17de eeuw. In dat kader dient een antwoord te worden verkregen op een aantal specifieke onderzoeksvragen:

- Zijn er archeologische sporen en/of vondsten in de bodem aanwezig, of zijn er aanwijzingen dat deze hier verwacht mogen worden,
- Zo ja, tot welk complextype behoort de vindplaats en wat is daarvan de begrenzing,
- Hoe is de conservering en gaafheid van de sporen en/of vondsten,
- Wat is de ouderdom van de aangetroffen sporen en/of vondsten,
- Heeft het een relatie met uit de omgeving bekende archeologische of historische locaties en welke is dat,
- Wat is het belang van de vindplaats voor de lokale, regionale en nationale geschiedschrijving?
- Wat is de samenhang tussen de nederzettingssporen en de ontwikkeling van het landschap?
- Wat is de stratigrafie en bodemopbouw van de ondergrond?

Naast deze onderzoeksvragen zal aandacht worden besteed aan de onderzoeksthema's die staan vermeld in het Programma van Eisen⁷. Deze onderzoeksthema's zijn voor Breda vanuit de Regionale Onderzoeksagenda opgesteld.

6 Werkwijze

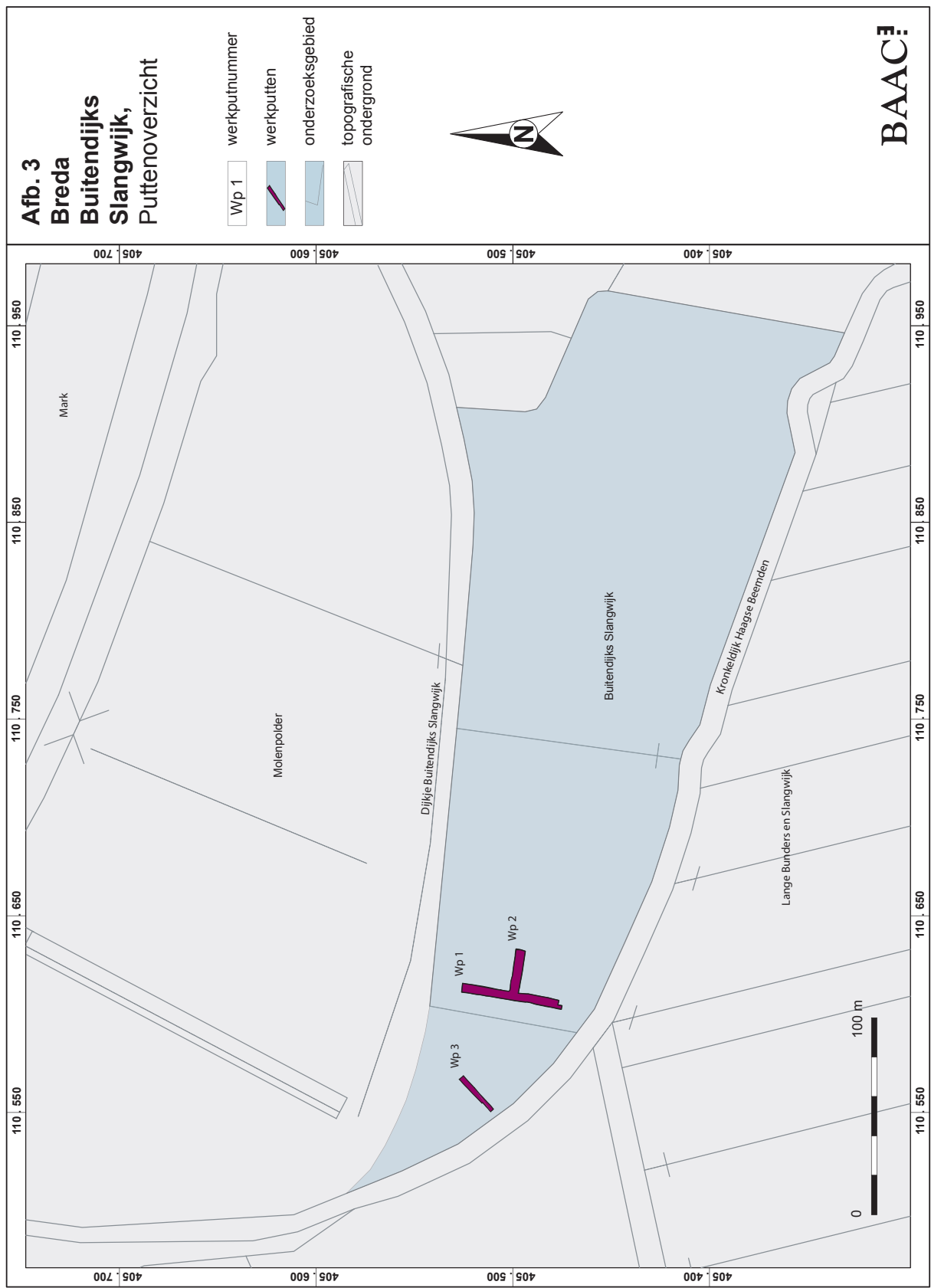
De uitgangspunten voor de werkwijze zijn verwoord in het Programma van Eisen (PvE).⁸ In het veld is, in samenspraak met het bevoegd gezag, besloten de opgravingsstrategie te wijzigen.

Ten eerste stuitte het voorgestelde puttenplan op praktische bezwaren. Het puttenplan was namelijk geprojecteerd over twee sloten en de 16de eeuwse dijk aan de noordzijde in het onderzoeksgebied. Aangezien bij de uitvoering van dit puttenplan de werkputten onder water zouden lopen is er voor gekozen het puttenplan aan te passen aan de landschappelijke situatie. Omdat de dijk aan de noordzijde nog in gebruik was als dijk en erfscheiding, is ook hier geen onderzoek verricht. Ten tweede is, gezien de betrekkelijk eenvoudige bodemopbouw van het gebied, ervoor gekozen om slechts één profielkolom te documenteren in plaats van vier. Ten derde werd tijdens het onderzoek duidelijk dat in de westzijde van de onderzoekslocatie de contouren van het schansje nog goed zichtbaar leken te zijn in het landschap. De plaats en richting van de proefsleuf die hier is aangelegd is zo gekozen dat deze een goede dwarsdoorsnede van de schans zou opleveren. Toen tijdens de aanleg van deze proefsleuf het vermoeden werd bevestigd dat hier het schansje was gelegen en er genoeg materiaal was verzameld om deze te dateren, is besloten om het onderzoek te staken. Doorgaan met het onderzoek zou immers betekenen dat de schans op dat moment onnodig verstoord zou worden. Bovendien bemoeilijkte de hoge grondwaterstand en de aanhoudende stortregens het onderzoek aanzienlijk; de werkputten kwamen bij de aanleg vrijwel direct blank te staan waardoor nog aan te treffen mogelijke sporen aan het zicht zouden worden onttrokken.

Bovengenoemde redenen hebben ervoor gezorgd dat slechts 4 procent d.m.v. een proefsleuf is onderzocht in plaats van de geëiste 10 procent (afb. 3). De putten zijn ca. 4 meter breed en aangelegd direct onder de bouwvoor op het leesbare vlak. De putten hebben een diepte van ca. 50 cm onder het maaiveld ofwel ca. 15 cm boven NAP. Conform het PvE zijn de proefsleuven met behulp van een kraan met gladde bak laagsgewijs verdiept. Tijdens het verdiepen zijn aanlegvondsten verzameld. De vlakken zijn gefotografeerd, getekend (schaal 1:50), beschreven en gewaterpast. Van één proefsleuf is een profielkolom gedocumenteerd (schaal 1:20). Vanwege de hoge grondwaterstand en de stortregen zijn de sporen niet gecoupeerd. Alle vlakken en de stort zijn met een metaaldetector onderzocht op metaal. De proefsleuven zelf zijn door de landmeetkundige dienst van de Gemeente Breda ingemeten en vastgelegd in het Rijksdriehoekstelsel.

Het Inventariserend Veldonderzoek is uitgevoerd volgens de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA). De opgravingsdocumentatie bevindt zich momenteel bij de BAAC-vestiging te 's-Hertogenbosch. Te zijner tijd zal de documentatie worden overgedragen aan het depot van de Gemeente Breda.

8 Berkvens, R., 2006 (b).

Afb. 3. Puttenoverzicht.

7 Resultaten

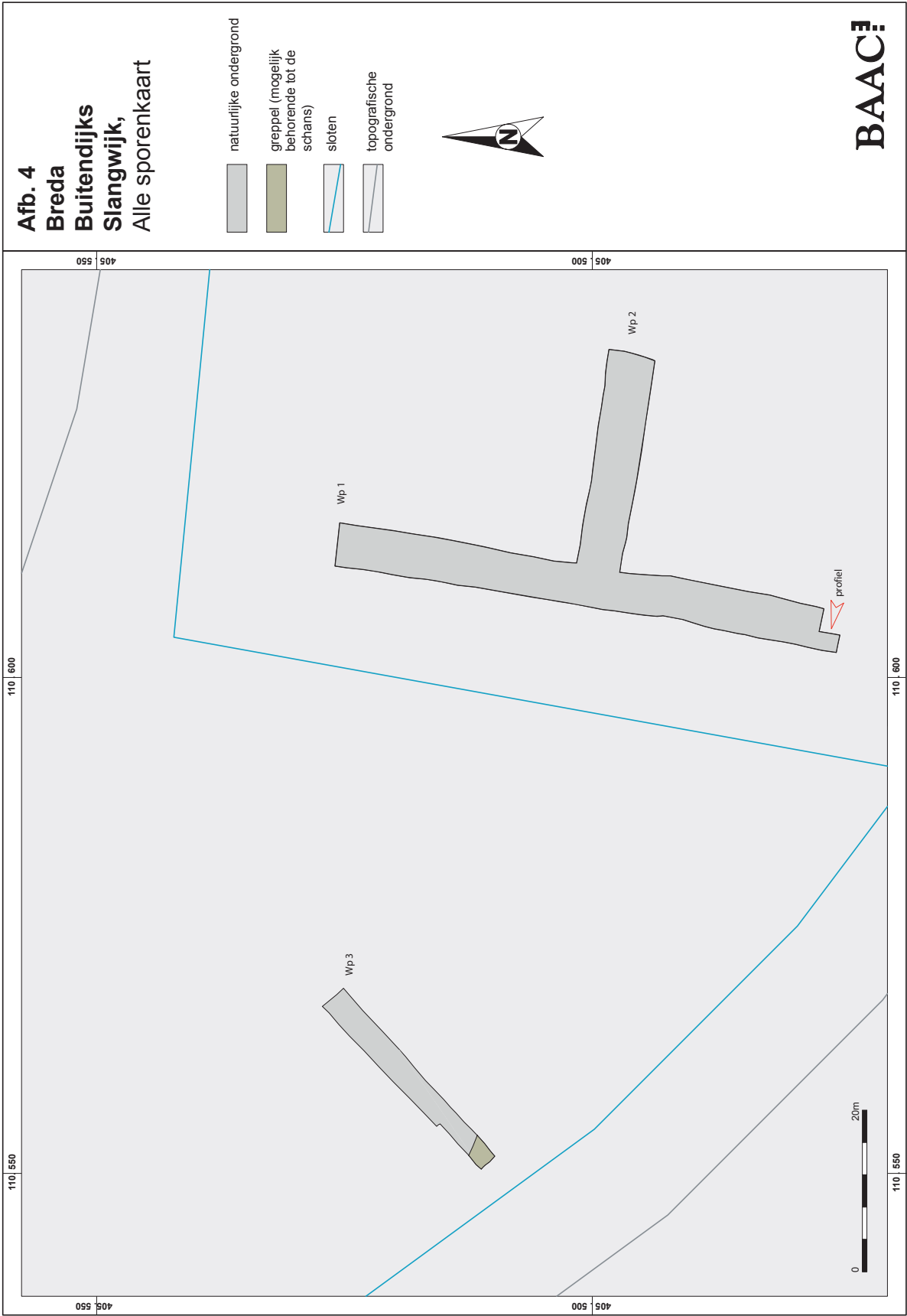
7.1 Stratigrafie

Uit vooronderzoek bleek dat het onderzoeksgebied is gelegen in het hillengebied langs de Mark. De hillen zijn vrij dikke getijdenafzettingen, die deels bestaan uit klei op veen op zand (drechtvaaggrond). De profielkolom die is gedocumenteerd (afb.4), komt overeen met deze omschrijving; de ca. 40 cm dikke bouwvoor is gelegen op een ca. 40 cm dik kleipakket dat op zijn beurt op Hollandveen ligt. Dit veen ligt op het Pleistocene dekzand. De dikte van het veenpakket was door de hoge grondwaterstand niet vast te stellen. Het kleipakket is afgezet in de overstromingsperiode, voornamelijk tussen 1400 en de bedijking van het onderzoeksgebied in de 16de eeuw. De bouwvoor is van na deze periode en is, gezien de dikte, ontstaan door verploeging.

7.2 Sporen

Tijdens het onderzoek werd duidelijk dat op de westzijde van de onderzoekslocatie de contouren van de schans nog zichtbaar zijn in het landschap. In het maaiveld zijn langgerekte, duidelijk omliggende, lichte depressies waargenomen die de vierkante contouren van de schans zouden kunnen aangeven. Deze depressies zijn waarschijnlijk ontstaan op de plek waar de ondergrond ooit is geroerd. Doordat geroerde grond minder stevig is dan de omliggende natuurlijke ondergrond, verzakt de bovengrond en kunnen depressies ontstaan. In dit geval zijn de depressies hoogstwaarschijnlijk veroorzaakt door een gracht of greppel die rondom de schans is aangelegd. Het maaiveld binnen de aangetroffen contouren van de schans ligt ca. 50 cm. hoger ten opzichte van de directe omgeving. Dit kan te maken hebben met een kunstmatige ophoging voorafgaand aan de bouw van de schans.

Van de in totaal drie aangelegde proefsleuven bevat er slechts één een antropogeen spoor (afb. 4). Het betreft hier een, tenminste 3 meter brede en oost-west georiënteerde, greppel of gracht in werkput drie met een vulling van donkerbruine iets zandige klei. De gracht werd direct onder de bouwvoor zichtbaar en is ingegraven in het kleipakket. Dit betekent dat de gracht gegraven is na de bedijking van het onderzoeksgebied in de zestiende eeuw en vóór dat het gebied in gebruik werd genomen als akkerland. Mogelijk behoorde de gracht tot de schans. De diepte van de gracht was door de hoge grondwaterstand niet te bepalen.

Afb. 4. Alle sporenkaart.

7.3 Vondsten

Er zijn in totaal 171 vondsten geborgen. Alle vondsten zijn verzameld tijdens de aanleg van werkput 3. De vondsten komen uit de onderkant van de bouwvoor, de top van het onderliggende kleipakket en uit de aangesneden gracht. Dit houdt in dat de geborgen vondsten in principe kunnen dateren uit de periode 1400-heden. De conserveringsgraad van het vondstmateriaal is goed te noemen; het kleipakket en de hoge grondwaterstand hebben gezorgd voor een uitstekende conservering.

Aardewerk

In totaal zijn er 37 aardewerkscherven geborgen. Vrijwel al het aardewerk is roodbakkend. Hiervan zijn 17 scherven niet toe te wijzen aan een vorm en kunnen daarom niet scherper gedateerd worden dan tussen 1650 en 1900. De 16 roodbakkende scherven die van een kookpot afkomstig zijn, kennen een iets kortere gebruiksperiode; (1700-1900). De drie stukken rood aardewerk met slibversiering komen al vanaf de tweede helft van de 16de eeuw voor en zijn tot 1800 in zwang. De scherp grijs steengoed van een mineraalwaterkruik is 19de eeuws.

Categorie	Soort	Vorm	Afwerking	Aantal	Datering
Aardewerk	Rood	Kookpot		16	1700-1900
	Rood		Slibversiering	3	1550-1800
	Rood			17	1650-1900
	Grijs Steengoed	Mineraal-waterkruik		1	1800-1900
	Kleipijp	Kop		1	1650-1750
	Kleipijp	Kop		5	1700-1750
	Kleipijp	Kop		1	1725-1775
	Kleipijp	Kop	Loodglazuur	1	1725-1800
	Kleipijp	Kop		1	1750-1800
	Kleipijp	Steel		28	1650-1800
	Kleipijp	Steel	Radering	5	1700-1800
Baksteen	Rodbakkende dakpan	S-pan		42	1550-1900
	Appelbloesem steen			6	1600-1800
	IJsselsteen			28	1600-1800
Glas	Lichtgroen	Vensterglas		1	1600-1800
Metaal	IJzer	Hoefijzer		1	
	IJzer	Sluitwerk		1	
	IJzer	Spijkers		7	
	IJzer	Indet.		1	
Slak	IJzer			1	
Natuursteen	Kiezel	Afgerond		3	

Tabel 1. Vondstenlijst.

Binnen de aardewerkcategorie vallen ook de kleipijpen. Hiervan zijn 42 fragmenten aangetroffen. Kleipijpen zijn, over het algemeen, scherper te dateren dan aardewerkscherven. Bepaalde vormen en versieringen zijn namelijk sterk periodegebonden. Alle fragmenten vallen binnen de periode 1650-1800, maar de pijpenkoppen zijn voornamelijk toch typisch voor de periode 1700-1775. Eén pijpenkop vertoont loodglazuurdruppels. Deze zijn mogelijk veroorzaakt doordat de pijp samen met geglazuurd aardewerk in de oven heeft gestaan en er druppels loodglazuur op zijn gevallen.

Baksteen

In totaal zijn 76 fragmenten baksteen gevonden. De dakpannen komen voor in de periode 1550-1900. De ijsselstenen zijn 7,8 cm breed en 3,4 cm dik en zijn geel van kleur. Deze ijsselstenen zijn typerend voor de 17de en 18de eeuw. Ook de lichtgeel tot rood gekleurde stenen, ook wel appelbloesem stenen genoemd, zijn kenmerkend voor deze periode. Hierbij valt op dat de geborgen IJsselstenen qua formaat en baksel sterk op elkaar lijken. Dit geldt ook voor de aangetroffen dakpannen. Dit zou erop kunnen duiden dat al het baksteen afkomstig is van één stenen gebouw binnen de schans.

Metaal

De 10 metaalfragmenten die zijn aangetroffen zijn allemaal van ijzer. De fragmenten bestaan uit één stuk hoefijzer, één stuk sluitwerk van een deur, 7 spijkers en één niet nader te determineren fragment. Verder is er nog een stukje ijzerslak gevonden.

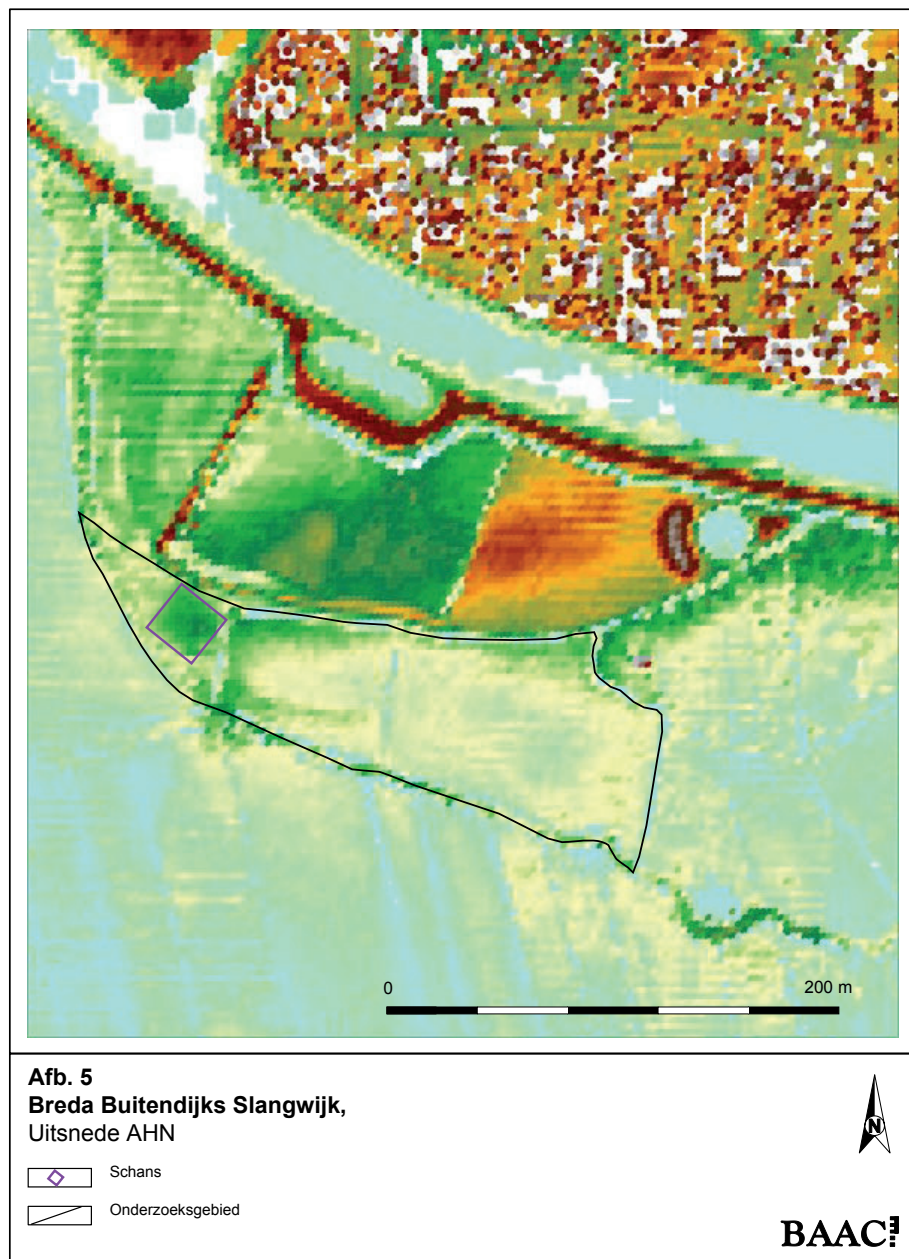
Glas

Er is slechts één glasfragment gevonden. Het betreft een lichtgroen fragment van een venster. Het lijkt typisch voor de 17de en 18de eeuw.

8 Analyse en conclusie

8.1 Sporen en vondsten

Tijdens het onderzoek zijn in het maaiveld langgerekte, duidelijk omlinjnde, lichte depressies waargenomen die de vierkante contouren van de schans lijken aan te geven. Het maaiveld binnen deze contouren ligt ca. 50 cm. hoger ten opzichte van de directe omgeving. Dit alles kan te maken hebben met de aanleg van een greppel rondom de schans en een kunstmatige ophoging voorafgaand aan de bouw ervan. De depressies en de verhoging zijn ook nog te zien op de AHN-kaart (Actueel Hoogtebestand Nederland) in de vorm van een vierkant (afb. 5). Hieruit kan worden geconcludeerd dat de schans een grootte heeft gehad van ongeveer 40 bij 40 meter en evenwijdig aan de 17de/18de eeuwse loop van de Mark is aangelegd (afb. 2).

Afb. 5. Uitsnede AHN.

De vondsten uit de werkput die hier is aangelegd, bevestigen het vermoeden dat hier de schans is gelegen. De vondsten, met name de pijpenkoppen, dateren de schans tussen 1650 en 1800. De IJsselsteen- en dakpanfragmenten lijken qua formaat en baksel sterk op elkaar. Dit zou erop kunnen duiden dat al het baksteenmateriaal afkomstig is van één stenen gebouw binnen de schans.

De greppel die is aangetroffen in werkput 3 zal, gezien het vondstmateriaal, 18de eeuws zijn en mogelijk rondom de schans hebben gelopen. De oriëntering van de greppel komt immers redelijk overeen met de ligging van de schans volgens het AHN. Bovendien zijn de langgerekte depressies in het maaiveld hoogstwaarschijnlijk veroorzaakt door de greppel; de vulling van de greppel bestaat uit geroerde grond, waardoor de bovengrond op die plek is verzakt.

8.2 Geschiedenis van het schansje

Na de belegeringen van 1624/1625 en 1637 tijdens de Tachtigjarige Oorlog, trad er voor Breda een periode van relatieve rust in. De verdedigingswerken rondom Breda raakten langzamerhand in verval. De Franse inval in het rampjaar 1672, maakte echter duidelijk dat de Republiek een nieuwe agressieve buur had die expansiedrift in noordelijke richting vertoonde. Er moest dus wat aan de beveiliging van de zuidgrens gebeuren. In 1701 wordt onder leiding van de bekende vestingbouwkundige Menno van Coehoorn een nieuwe verdedigingslinie ontworpen. Bij Breda horen de Linie van Munnikenhof, de Linie van Den Hout en de Linie van de Vucht daar toe. Behalve deze linies zijn er ten noorden van Breda nog enkele losse fortificaties aanwezig, waaronder de Grote- en Kleine Schans bij Terheijden aan de rechteroever van de Mark. Deze schansen waren in 1624 – mogelijk zelfs eerder – opgericht om Breda te verdedigen tegen vijandelijke aanvallen over de Mark. De schansen waren daar gebouwd waar zij vijandelijke schepen van ver konden zien aankomen. Bovendien moest de vijand, het liefst langs twee kanten, in het schootsveld liggen. Om dit te verwezenlijken zijn er op de linkeroever van de Mark, ter hoogte van de Grote- en Kleine schans kleinere verdedigingswerken aangelegd. Deze schansjes stonden door middel van een (ponton)brug over de Mark in verbinding met hun “grotere broers” aan de overzijde, waardoor snelle troepenverplaatsingen konden plaatsvinden.

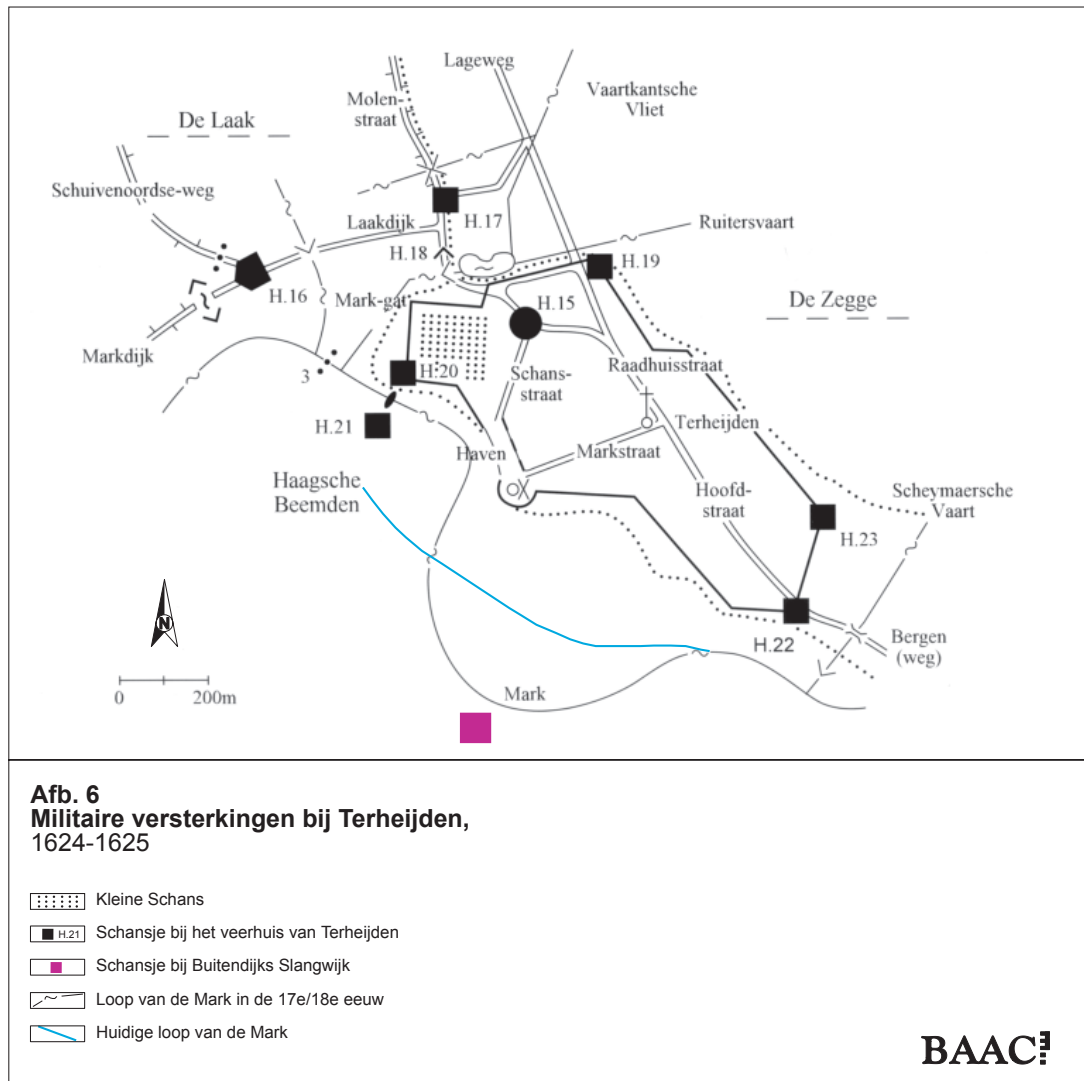
Onlangs is door middel van archeologisch onderzoek aangetoond dat het schansje tegenover de Grote Schans bij Achter Emer twee of drie bouwfasen heeft gekend. De eerste aanleg van dit schansje stamt mogelijk uit 1624/1625 en heeft tevens dienst gedaan tijdens het beleg van 1637. Vervolgens is er halverwege de 17de eeuw of begin van de 18de eeuw een nieuwe schans gebouwd. Deze fase zou verband houden met de werken van Menno van Coehoorn.⁹ In hun boek *De belegering van Breda door Spinola 1624-1625*, geven Rooze en Eimermann aan dat tegenover de Kleine Schans van Terheijden, aan de linkeroever van de Mark, een kleine veldschans was aangelegd (zie afb. 6).¹⁰ Aangezien de Mark destijds vlak langs de Kleine Schans liep, moet de locatie van dit schansje tegenwoordig iets ten westen van het veerhuis in Terheijden gezocht worden. Deze locatie wordt echter niet beschreven in de *Cultuurhistorische Landschapsinventarisatie Gemeente Breda*. De auteur omschrijft het schansje binnen het onderzoeksgebied als “het schansje tegenover de Kleine Schans”.¹¹ Aangezien het onderzoeksgebied in de 18de eeuw bij lange na niet

9 Weerden, J.F. van der & Venne, A.C. van de, 2007.

10 Rooze, J.P.M. & C.W.A.M. Eimermann, 2006.

11 Leenders, K.A.H.W., 2006.

tegenover de Kleine Schans lag, is dit, historisch gezien, een verkeerde benaming.

Afb. 6. Militaire versterkingen in de periode 1624-1625 bij Terheijden. Uit: Rooze, J.P.M. & C.W.A.M. Eimermann, 2006.

Op historische kaarten is het schansje in de onderzoekslocatie niet terug te vinden. Het vondstmateriaal dat is aangetroffen bij het schansje, dateert deze echter in de periode 1650-1800. Mogelijk is het schansje in het begin van de 18de eeuw onder Menno van Coehoorn aangelegd. Het schansje zou ook te maken kunnen hebben met de Franse aanval in 1747. In dat jaar werd rond Breda de verdedigingslinie weer in opperste paraatheid gebracht. Het is onduidelijk of het schansje als de opvolger kan worden gezien van de schans tegenover de Kleine Schans of dat het een extra verdedigingswerk was.

De locatie van de schans was in ieder geval zorgvuldig gekozen. Ten eerste lag het in het hoger gelegen Hillengebied. Ten tweede kwam hierdoor een nog groter deel van het stroomgebied van de Mark binnen het schootsveld te liggen. Ten derde konden nu vijandelijke schepen, die de Kleine Schans waren gepasseerd, langs twee kanten onder vuur worden genomen. Bovendien is het mogelijk dat bij het schansje, net als bij de andere versterkingen, een (ponton)brug was gelegen, waardoor de mogelijkheden in verband met troepenverplaatsingen werden vergroot.

9 Waardering en aanbeveling

De waardering van het onderzoeksterrein wordt conform de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA) uitgevoerd. Hierbij wordt naar verschillende zaken gekeken, zoals de gaafheid van de vindplaats, de conservering van de sporen en het vondstmateriaal, de zeldzaamheid van hetgeen is aangetroffen etc.

Archeologische waarderingstabel volgens KNA 2.2				
Waarden	Criteria	Scores		
		Hoog	Midden	Laag
Beleving	Schoonheid	Ja		
	Herinneringswaarde	3		
Fysieke kwaliteit	Gaafheid		2	
	Conservering	3		
Inhoudelijke kwaliteit	Zeldzaamheid	3		
	Informatiewaarde	3		
	Ensemblewaarde		2	
	Representativiteit	Niet van toepassing		

Aangezien de contouren van de schans nog zichtbaar zijn in het landschap, scoort het westelijk deel van het onderzoeksgebied op het onderdeel schoonheid. De contouren van de schans zullen echter voor een bezoeker als zodanig moeilijk herkenbaar zijn. Omdat de schans een duidelijke plaats heeft in de geschiedenis van de stad Breda én in de landelijke geschiedenis, is de herinneringswaarde hoog.

Bij het onderdeel fysieke kwaliteit scoort gaafheid gemiddeld. Door slechting van de schans en verploeging van het gebied zullen de bovenkanten van de sporen zijn verdwenen, maar gezien de aangetroffen resten, lijkt dit nauwelijks van invloed op de aanwezige archeologische informatie. De conservering scoort hoog. De aanwezigheid van klei en de hoge grondwaterstand hebben gezorgd voor een uitstekende conservering van alle materiaalcategorieën.

Bij het onderdeel inhoudelijke kwaliteit scoren zeldzaamheid en informatiewaarde hoog. Schansen uit de Tachtigjarige Oorlog zijn in de archeoregio niet zeldzaam, maar uit de 18de eeuw zijn weinig schansen bekend. Het feit dat deze schansen zelden worden opgegraven maakt hun informatiewaarde hoog. De ensemblewaarde is gemiddeld; de schans staat in verband met de (in oorsprong) 17de en 18de eeuwse verdedigingswerken langs de Mark. Over het onderdeel representativiteit is moeilijk iets te zeggen, omdat over vergelijkbare schansen uit de 18de eeuw nog maar weinig bekend is.

Naar aanleiding van bovenstaande resultaten en waardering is het advies van BAAC bv om de resten van de schans *in situ* te behouden. Dat wil zeggen dat de bovengrond grond ter plaatse onaangeroerd moet blijven. Indien dit niet mogelijk is, adviseren wij verder archeologisch onderzoek op het terrein uit te laten voeren. Het is evenwel niet nodig het gehele onderzoeksgebied vlakdekkend op te graven. Slechts het gedeelte dat relevante archeologische sporen bevat komt voor nader onderzoek in aanmerking. Dit gedeelte is op bijgaande vervolgonderzoekkaart aangegeven.

Binnen het onderzoeksgebied zijn de, nog deels zichtbare, resten aanwezig van infrastructurele werken uit de Middeleeuwen en Nieuwe Tijd. Hierbij moet gedacht worden aan de Kronkeldijk langs de Haagse beemden uit ca. 1375 en het 16de eeuwse dijkje Buitendijks Slangwijk, dat vermoedelijk in oorsprong het trekpad is geweest dat er al voor 1596 lag. Samen met de resten van oude Mark in de noordwesthoek van de onderzoekslocatie geeft dit een uniek inzicht in de vorming van dit landschap. Hieruit volgt dat het advies van BAAC bv is om deze landschapsrelicten *in situ* te behouden. Indien dit niet mogelijk is, adviseren wij op deze locaties een archeologische begeleiding uit te laten voeren. Ook dit gedeelte is op bijgaande vervolgonderzoekkaart aangegeven.

Afb. 7. Vervolgonderzoekkaart.

10 Literatuur

Berkvens, R. & C.W. Koot (red.), 2004: *Bredase Akkers Eeuwenoud. 4000 jaar bewoningsgeschiedenis op de rand van zand en klei*, Rapportage Archeologische Monumentenzorg 102/Erfgoedstudies Breda 1, Breda

Berkvens, R., 2006 (a): *Erfgoedadvies Breda 2006-17: Archeologische en cultuurhistorische inventarisatie Vierde Bergboezem, gemeente Breda*, Breda

Berkvens, R., 2006 (b): *Programma van Eisen Proefsleuvenonderzoek Buitendijks Slangwijk, gemeente Breda*, Breda.

Calseyde, W. van de (eindred.), 2002, *Breda in kaart*, Breda.

Leenders, K.A.H.W., 2006: *Cultuurhistorische Landschapsinventarisatie Gemeente Breda*, ErfgoedRapport Breda 1, Breda.

Rooze, J.P.M. & C.W.A.M. Eimermann, 2006: *De belegering van Breda door Spinola 1624-1625*, Breda.

Weerden, J.F. & van der & Venne, A.C. van de, 2007: *Breda Achter Emer. Inventariserend Veldonderzoek door middel van proefsleuven*, BAAC-rapport 06.310/ Archeologische Rapporten Breda 43, 's Hertogenbosch

Bijlage

Gebruikte afkortingen

AHN: Actueel Hoogtebestand Nederland (met behulp van zeer nauwkeurige metingen opgesteld hoogtebestand van Nederland).

KNA: Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie

PvA: Zie Plan van Aanpak.

PvE: Zie Programma van Eisen.

Gebruikte termen

Drechtvaaggrond:

Type kleigrond waarbij een moerige (venige) ondergrond ondieper dan 80 cm begint.

Plan van Aanpak:

Een door de opdrachtnemer op te stellen plan voor de uit te voeren werken waarmee beoogd wordt aan de vereisten zoals geformuleerd in het Programma van Eisen en/of het ontwerp te voldoen en de uitwerking hiervan in voorstellen voor een werkwijze waarmee de in het Programma van Eisen en/ of ontwerp geformuleerde resultaatsverwachtingen bereikt kunnen worden.

Proefsleuvenonderzoek:

Opgraving van beperkte omvang op één of meerdere locaties binnen een vindplaats dan wel in de vorm van één of meerdere sleuven om nadere gegevens te verzamelen over aard, omvang, diepteligging, e.d. van grondsporen waarbij de grondsporen zo veel mogelijk intact worden gelaten. Proefonderzoek kan noodzakelijk zijn in het kader van een inventariserend veldonderzoek, maar dient met name ter voorbereiding van de opgraving.

Profiel:

Verticale wand in een opgravingsput, proefput, of proefsleuf. In het profiel zijn stratigrafische lagen zichtbaar die van belang zijn voor de relatieve datering.

Programma van Eisen (PvE):

Door een blijkens het beroepsregister daartoe gekwalificeerd archeoloog opgestelde kennisgeving van het bevoegd gezag aan de initiatiefnemer en eventueel de beoogde uitvoerder, gebaseerd op het selectiebesluit. Het PvE kan een publiekrechtelijk voorgeschreven document en is ook een document dat in het economische verkeer een functie heeft. Op basis daarvan worden onderzoeksopdrachten aanbesteed. In het PvE wordt vastgelegd waaraan archeologische veldprojecten moeten voldoen. De formulering van de inhoudelijke vraagstelling (wat er moet gebeuren) en aanwijzingen voor de praktische uitvoering (hoe het moet gebeuren). Het opstellen en het uitvoeren van het PvE mag niet in één hand belegd zijn, tenzij het PvE is goedgekeurd door het bevoegd gezag. Het PvE geeft de probleem- en doelstelling van de te verrichten werkzaamheden van de vindplaats en formuleert de daaruit af te leiden eisen met betrekking tot het uit te voeren werk. Nadat het PvE is opgesteld kan het zijn dat nieuwe feiten en gewijzigde inzichten leiden tot een wijziging van de onderzoeksopzet (incl. uitwerking, conservering).

Dit kan het geval zijn tijdens en na afronding van het veldwerk. Voor dergelijke beslissingen is akkoord nodig van het bevoegd gezag die het PvE heeft vastgesteld.

Stratigrafie:

Opeenvolging van lagen in de ondergrond (niet alleen in de bodem).

Schans:

Aarden vestingwerk, bestaande uit een vier- of meerhoekig omwald en omgracht terrein.